

Л. І. Ніжнік,
Чернівецький національний університет, м. Чернівці

МОВНІ ЗАСОБИ ВИЯВУ КОМУНІКАТИВНИХ ІНТЕНЦІЙ ПЕРСОНАЖА У ХУДОЖНЬОМУ ТВОРІ

У статті досліджені мовні засоби вияву комунікативних інтенцій персонажа в художньому творі на лексичному, граматичному та синтаксичному рівнях. Комунікативні інтенції розглядаються в межах вивчення теорії мовних актів.

Ключові слова: комунікативні інтенції, теорія мовних актів, персонаж.

В статье исследованы языковые средства выражения коммуникативных интенций персонажа в художественном произведении на лексическом, грамматическом и синтаксическом уровнях. Коммуникативные интенции рассматриваются в рамках изучения теории речевых актов.

Ключевые слова: коммуникативные интенции, теория речевых актов, персонаж.

The paper studies language means of expression of character's communicative intentions in fiction at the lexical, grammatical and syntactic levels. Communicative intentions are considered within the study of the theory of speech acts.

Keywords: communicative intention, the theory of speech acts, character.

Під час вербального контакту мовці використовують мову як код, тобто сукупність мовних знаків та правил їх уживання, які у взаємодії з елементами позамовних кодів, ситуативними, соціальними, антропологічними, психічними та фізіологічними чинниками вживають для кодування та декодування повідомлення. Семенюк О. А. говорить про комунікативну, соціометричну, психологічну, соціоінтерактивну, мовну, мовленнєву складові *homo loquens* («мовної особистості») як учасника комунікативного процесу. Сукупність характеристик мовної особистості комуніканта, яка відображає особливості створення і сприйняття мовцем текстів, охоплює мовна складова, що охоплює лінгвістичні особливості мовленнєвої діяльності комуніканта [16, с. 57].

Мета статті – дослідити мовні засоби вияву комунікативних інтенцій в художньому творі.

Як елементарну, недискретну (неподільну) одиницю вербальної комунікації (дискурсу) розглядають мовленнєвий акт (МА). Засновники теорії мовленнєвих актів, філософи мовознавці Дж. Остін та Дж. Серль, виходили з відомої тези Л. Вітгенштейна, за якою значення слова є його застосування. Мовлення таким чином можна охарактеризувати як діяльність і визначальним є те, чого можна досягнути з допомогою мовної дії. Кожне висловлення як мовленнєвий акт одночасно може реалізувати такі рівні: локуцію, іллокуцію, перлокуцію.

Кожен мовленнєвий акт несе з собою інтенцію мовця. Дж. Серль вважає, що комунікативна інтенція взагалі має тісний зв'язок із вираженням різних інтенціональних станів свідомості і, внаслідок цього, охоплює ширше коло явищ, ніж просте вираження намірів: «намір вчинити так чи інакше слугує лише однією з форм інтенціональності поряд із вірою, надією, страхом, бажанням тощо». У своїй класифікації ілокутивних актів Дж. Серль зазначає: «Намір об'єднує обіцянки, клятви, загрози... Бажання чи потреба охоплює прохання, накази, команди, благання, заступництва...» [17]. Водночас всі відповідні дієслова – *наказувати, прохати, благати* тощо можуть, поряд із позначенням мовленнєвого акту, називати комунікативну інтенцію мовця. Мовні засоби вияву комунікативних інтенцій персонажа у художньому творі поділяємо на лексичні, граматичні та синтаксичні.

Показниками функції, тобто параметрами, що дозволяють оцінити, який ілокутивний акт відбувається при проголошенні даної пропозиції, можуть бути, за Дж. Остіном, спосіб дієслова, інтонаційний контур, пунктуація, наголос [1]. Так, спосіб дієслова це граматична категорія, що виражає відношення дії мовця до дійсності. Мовець може розглядати дію як факт або подію реальної дійсності, для цієї мети використовується дійсний спосіб. Умовний спосіб використовується коли дія розглядається як можливе, нереальне, уявне, бажане. Прохання, наказ, спонування до дії, адресовані зазвичай до співрозмовника, передаються за допомогою наказового способу.

Однак, пропозиція, що вживається в реченні наказового способу, може мати різні відтінки значення, залежно від мовних одиниць, які її супроводжують:

e.g. «*You can have a ride if you like*» [3, с. 262] вираження пропозиції;

«*Of course I'm right*» [3, с. 130] вираження підтвердження.

С. К. Дік запропонував теорію функціональної граматики. Він виділив чотири основні ілокутивні типи, які знаходяться в граматичних межах синтаксичної будови речення. Він виокремив декларативи, інтеррогативи, імперативи та екскламатииви [4, с. 239]. Цим чотирьом типам відповідають розповідні, питальні речення, наказовий спосіб та вигуки. Крім чотирьох основних типів він виділив ще сім проміжних. Проте велика кількість мовних актів не може бути описаною цим підходом. Слід згадати і про заперечні речення, які є синтаксичним способом показати незгоду, заперечення, незнання, відсутність тощо.

Грамматична категорія способу тісно пов'язана з модальністю. Домінантою цієї лінгвістичної категорії є ставлення до найзагальнішої ознаки сприйняття світу – реальності / нереальності. Ф. Палмер виокремлює три параметри, які використовуються мовою під час встановлення модальних відмінностей: думка або судження мовця стосовно дійсності події, наявна підстава для формування мовцем своїх суджень та необхідність, що спонукає мовця бути залученим у події [8, с. 63]. Перших два параметри формують епістемічні (засновані на

знанні) способи, а останній – деонтичні (засновані на діях). Епістемічні способи включають питальні речення, оскільки вони можуть виражати сумнів та невпевненість, а деонтичні включають наказові речення, що є зовнішнім стимулом для того, щоб відбулася дія. Епістемічні та деонтичні способи є мовним вираженням відповідних типів модальності.

Епістемічна модальність – підтип мовної модальності, яка має справу з оцінкою / судженням мовця, ступенем впевненості в знаннях, на яких ґрунтується пропозиція, вона допомагає виразити коментар щодо основного змісту пропозиції. Епістемічна модальність стосується того процесу, як людина повідомляє про свої сумніви, впевненість, і здогади. Сучасний мовознавець Я. Нуйц визначає цей термін «... як (мовне вираження) оцінка шансів, що певні гіпотетичні дії (або деякі їх аспекти), які розглядаються, відбудуться, відбуваються або відбулися в можливому світі, який служить середовищем інтерпретації в рамках процесу оцінки...» [7]. В межах епістемічної модальності виділяють об'єктивну та суб'єктивну модальності. За Ф. Бацевичем, об'єктивна модальність – обов'язковий семантико-прагматичний «вимір» будь-якої комунікативної одиниці (висловлення, мовленнєвого жанру, тексту, дискурсу), складник її предикативності, який виражає відношення того, про що повідомляє адресант, до об'єктивної дійсності в аспекті реальності / ірреальності, можливості / неможливості, бажаності / небажаності змісту повідомлюваного. Суб'єктивна модальність – факультативний семантико-прагматичний чинник комунікативної одиниці й спілкування загалом, який реалізується як низка різноманітних відношень адресанта до повідомлюваного: позитивних / негативних, очікуваних / неочікуваних, приємних / неприємних, прийнятних / неприйнятних, серйозних / несерйозних, впевненості / невпевненості, згоди / незгоди та багатьох інших [12, с. 190]. Іншим підтипом мовної модальності є деонтична модальність, яка вказує на те, яким повинен бути світ відповідно до певних норм, очікувань, бажання мовця. Ця категорія, за Д. Батом, включає підкатегорії: комісивну модальність (зобов'язання мовця зробити щось, як обіцянка або загроза), директивну модальність (напр. накази, вимоги), волітивну модальність (побажання) [2]. Виділяють ще модальність залежних умов що співвідноситься з умовним способом дієслова.

Модальність реалізується то на граматичному, то на лексичному, то на інтонаційному рівні, то на ділянках висловлювання і має різні способи вираження, вона виражається різними граматичними і лексичними засобами: спеціальними формами відмінювання; модальними дієсловами; іншими модальними словами; інтонаційними засобами.

Модальні дієслова надають висловлюванню певного відтінку:

е. г. «If I **may** say so...» [3, с. 289] вираження припущення;

«Somebody **must** create those conditions» [3, с. 308] вираження зобов'язання, обурення;

«**Can** I get you a coffee?» [3, с. 61] вираження пропозиції.

Модальні дієслова, таким чином, точніше показують логічні, соціальні (інтерактивні), емоційні аспекти комунікації і їх можна розглядати в якості сигналів комунікативного наміру мовця. Компонентний аналіз модальних дієслів як лексичних одиниць показав наступні результати. Модальне дієслово *can / could* виражає фізичну чи ментальну спроможність, підозру, невпевненість та сумнів (в основному в запитальних та заперечних реченнях), докір, здивування, ввічливе прохання, дозвіл. Вживаючись з перфектною формою, *can / could* виражає уявну можливість, здійснення якої вже нереальне, або сумнів в можливості чого-небудь. Модальні дієслова *may / might* виражають дозвіл, суворе попередження (в заперечних реченнях), припущення, бажання, невпевненість, можливість виконання якоїсь дії, ввічливе прохання. У поєднанні з перфектною формою інфінітива *might* іноді висловлює здогадку про можливість чого-небудь, а також припущення з великим ступенем невизначеності і сумніви. Модальне дієслово *must* має значення повинності, сильного припущення в заперечних реченнях – заборони. Дієслово *must* вживається у значенні ймовірності, тобто великою мірою впевненості. З перфектною формою інфінітива *must* виражає ймовірність того, що мало місце раніше. Модальне дієслово *have to* може виражати обов'язок чи необхідність виконання якоїсь дії за планом або за розкладом, тобто в результаті обставин, які склалися. Вживання заперечної частки *not* з *have to* свідчить про відсутність необхідності. Модальне дієслово *to be to* виражає необхідність як щось очікуване, майбутнє, передбачуване а також можливість. Дієслово *to be to* може вживатися з перфектною формою інфінітива, таке поєднання означає, що те, що повинно було відбутися, насправді не мало місця. Вжите з запереченням, дієслово *to be to* висловлює або необхідність не робити що-небудь, або заборону. Модальне дієслово *need* виражає необхідність виконання чогось. Модальне дієслово *need* зазвичай вживається з запереченням і висловлює відсутність необхідності, недоцільність. У поєднанні з перфектним інфінітивом дієслово *need* з запереченням означає, що дія, яка здійснилася, не було потрібною. *Ought to* використовується для позначення зобов'язання або обов'язку, поради, бажаності та ймовірності. У розмовній англійській мові дієслово *dare* часто вживається разом з дієсловом *say – daresay* і виражає сильне припущення. *Shall* може виражати обов'язок чи повинність, волю, рішучість, гарантію, тверду обіцянку, попередження, загрозу, урочисте запевнення мовця відносно дії. Модальне дієслово *shall* використовується в текстах різноманітних регламентів, декларацій, документів, договорів, контрактів та ін. і виражає примушування та обов'язок. У питальних речень дієслово *shall* в 1-ій і 3-ій особі означає прохання дати вказівку щодо подальших дій. Модальне дієслово *will* може також виражати різні значення, найголовніші серед яких воління (бажання), наполеглива вимога, рішучість, намір, розпорядження, пропозиція, воля; побажання або наказ мовця відносно дії, яку мовець очікує від другої чи третьої особи; ввічливе звертання до співрозмовника. Модальне дієслово *would* вживається в багатьох ідіоматичних виразах і має як пряме, так і непряме значення. За допомогою цього модального дієслова можна виразити в англійській мові припущення та ввічливість. *Should* як модальне дієслово виражає різноманітні значення і є близьким за значенням до таких модальних дієслів як *ought to, have to, to be to, must*. Так, модальне дієслово *should* виражає обов'язок, повинність, моральний обов'язок та певну необхідність, пораду / рекомендацію,

застереження. Поєднання *should* з перфектним інфінітивом позначає або дію, яка була потрібною і, здавалося б, мала відбутися, але не відбулася (у стверджувальному реченні), або дію, яка не була потрібною, не повинна була відбутися, але відбулася (в заперечному реченні). На відміну від дієслова *should*, уживаного зазвичай для вираження суб'єктивної думки, дієслово *ought to* означає, що повідомлене є найбільш підходящим, належним, відповідним обставинам або відповідає загальноприйнятим поглядам. Дієслово *ought to* може вживатися також для вираження ймовірності, припущення.

Також до лексичних засобів вираження модальності відносять модальні слова, що виражають суб'єктивне ставлення мовця до висловлювання у реченні. Модальні слова як окрема мовна категорія були вперше виділені В. Виноградовим (1950), а в англійській мові цю тему розвивали М. Холідей (1970), Л. Гойє (1997), Б. Геурц (2006) та ін. Для вираження сумніву, припущення використовують такі модальні слова як *perhaps, maybe, probably, possibly*. Для вираження припущення вживаються такі модальні слова як *evidently, obviously*. Для вираження впевненості зазвичай вживаються такі модальні слова: *definitely, certainly, of course, surely, without a doubt, no doubt, naturally, undoubtedly*. Модальні слова *in fact, in truth, truly* також виражають впевненість, яка базується на певних достовірних даних.

Деякі лінгвісти [Артюнова 2006; Баранов, Плунгян 1996; Бацевич 2003] виділяють дискурсивні слова (ДС). Ці слова належать до різних частин мови (сполучники, прийменники, прислівники, деякі класи займенників, вигуки, частки, вставні слова), але об'єднані спільною функцією формування структури дискурсу і визначення його плину. Їх природа є виключно комунікативною. ДС «з одного боку, забезпечують зв'язність тексту, а з іншого – найбезпосереднішим чином віддзеркалюють процес взаємодії мовця і слухача, позицію мовця: те, як він інтерпретує факти, про які він повідомляє слухача, як він оцінює їх з точки зору рівня важливості, правдивості, можливості тощо» [11, с. 7]. ДС об'єднані через «безпосередній зв'язок із функціонуванням дискурсу», зокрема його складниками: адресантом, адресатом, ситуацією, змістом спілкування тощо [15, с. 10]. ДС беруть активну участь у зміні комунікативних ходів, переходах від однієї теми до іншої, виступають як заповнювачі пауз, маркери поправок, соціальних станів, вираження згоди, незгоди, довіри, недовіри, відмови, впевненості, сумніву, нерішучості, вираження суджень, емоцій, сигнали інтимності, обмеження, пошуку підтвердження, сигналізують про інформацію як нову чи стару, відому чи невідому, очікувану чи неочікувану тощо [12, с. 105].

Дискурсивні слова в працях англословних лінгвістів Д. Шифрін та Б. Фрейзер відомі під назвою дискурсивні маркери. Б. Фрейзер подає таку класифікацію маркерів: 1) базові маркери (*basic markers*); 2) маркери-коментарі (*commentary markers*); 3) паралельні маркери (*parallel markers*); 4) дискурсивні маркери (*discourse markers*) [5]. Базові маркери пов'язані з синтаксичною будовою речення та його лексичними складниками. Так, автор вважає, що розповідні речення передають переконання, а питальні та наказові – бажання отримати реакцію-відповідь. Лексичні базові маркери охоплюють перформативні дієслова та прагматичні ідіоми (напр. *Mark my words*). Гібридні базові маркери включають нестандартну структуру речення в комбінації з лексичним наповненням. Маркери-коментарі – мовні вирази, що коментують певні сторони основного повідомлення. До них належать маркери оцінки (*fortunately*), маркери способу розмови (*frankly*), маркери очевидності (*indeed*), маркери, пов'язані з почутим (*reportedly*), маркери пом'якшення (*If you don't mind*), маркери наголосу (*I insist*). Функція паралельних маркерів – сигналізувати про все повідомлення на додаток до основного повідомлення. Так окличні маркери (*Mr. President, waiter, brother, you*) сприяють тому, що повідомлення відсилається виключно до зазначеної особи. Маркери незадоволення виражають роздратування (*damned*), маркери (не)солідарності виражають ставлення мовця до адресата, маркери фокусування акцентують увагу на змісті повідомлюваного (*listen*). Четвертим типом прагматичних маркерів є дискурсивні маркери, які сигналізують про відношення основного повідомлення до вищесказаного. В цю категорію входять маркери зміни теми (*by the way*), маркери контрасту (*but*), конкретизуючі маркери (*What is more*), маркери висновку (*accordingly*).

В художньому тексті їх можливо простежити в наступних прикладах:

e. g. «*Unfortunately my budget doesn't run to that sort of thing*» [3, с. 72].

«*Frankly, that's more than it's worth*» [3, с. 154].

«*Listen, you don't have to be polite*» [3, с. 159].

Про схожі до дискурсивних маркерів поняття говорив ще Дж. Остіном в роботі «Як вчиняти дії за допомогою слів?», додаючи до мовних засобів реалізації комунікативних інтенцій сполучники: *therefore/ whereas/ hereby* (їх вживання еквівалентно висловом «я роблю висновок, що»), *still* (еквівалентно «я наполягаю»), *although* (в деяких випадках можна прирівняти до «я допускаю, що») [1, с. 75]. А. Палмер, в свою чергу, зазначав про існування хеджів. Використанням таких хеджів, як *well, kind of, just* мовець зменшує ілюктивну силу висловлювання, виражаючи модальне значення невпевненості, можливості:

e. g. «*I therefore bequeath these debts to the six aforementioned members of my family, and instruct that they be shared out among them equally*» [3, 328].

«*Probably. Still, let's have another look, just in case*» [3, 334].

«*It would be so nice to have – just as a sort of ... keepsake*» [3, 351].

До граматичних засобів вираження інтенцій належать окрім способу і граматична категорія часу. Так, майбутній час дієслова виражає інтенцію обіцянки, направлену на майбутнє.

Дієслівними лексичними мовними засобами вияву інтенцій є перформативи – висловлювання, еквівалентні дії, вчинку. У сучасній англійській філології дослідженню явища перформативності присвячені роботи таких авторів, як Дж. Остін, Дж. Серль, Д. Ліч, Д. Версурен, К. Бах, Р. Харніш, А. Вежбицька та ін. Дж. Остін виокремив експліцитні перформативи («Я обіцяю») у протилежність імпліцитним («Я навідаю тебе» – може бути обіцянкою чи застереженням). За функціонально-семантичною ознакою перформативні дієслова поді-

ляють на слабкі та сильні, що залежить від наявності соціальних наслідків у результаті проголошення перформатива – перформатив може вносити певні зміни в сформовану комунікативну ситуацію або прояснювати чи описувати наміри того, хто говорить [14, с. 54]. Ю. Д. Апресян розглядає перформативи як багатоаспектне функціонально-комунікативне явище і виділяє п'ятнадцять тематичних груп перформативів-дієслів, які називають відповідний іллокутивний акт [10]:

е. г. «*There's no jasmine in our garden, I can vouch for it*» [3, с. 15] – слабкий перформатив, належить до тематичної групи *обіцянки*.

«*Allow me, for one moment, to speak as your friend, and not as your editor*» [3, с. 73] – сильний перформатив, належить до тематичної групи *заборона й дозвіл*.

«*Well, I did warn you what this place was like*» [3, с. 167] – слабкий перформатив, належить до тематичної групи попередження і проорокування.

Пунктуаційні знаки, виділення, порядок слів, тобто синтаксичні особливості будови речення теж можуть впливати на розуміння інтенції висловленого:

е. г. *It's going to charge!* (застереження);

It's going to charge? (запитання);

It's going to charge!? (протест) [1, с. 74].

Мовознавці виділяють когнітивні підходи до вивчення мовних актів, шляхом їх категоризації за певними смисловими ознаками. Так, наприклад, системний функціоналіст М. Халідей [6, с. 69] пояснив систему способів в започаткованій ним функціональній семантиці у відношенні до двох основних семантичних опозицій: інформація – товар-послуги, надання – вимога. Це дало поштовх до виникнення чотирьох функціональних семантичних категорій або функцій мовних актів: пропозиції (надання товарів-послуг), накази (вимога товарів-послуг), твердження (надання інформації), і запитання (вимога інформації). Системно-функціональний підхід, таким чином, відходить від гіпотези буквальності, за якою три основні види речень (розповідні, питальні та наказові) відповідають трьом основним видам мовних актів (ствердження, питання та наказ).

Г. Ціфонун описує мову в межах теорії мовленнєвих актів і виділяє три мети мови – «передача знання», «координація дій» та «вираження почуттів». «Передача знання» реалізується через іллокуційні типи квестивів та асертивів, які співвідносяться через модель поведінки «питання та відповідь». Мовна мета «координації дій» базується на двох основних іллокутивних видах – директивах та комісивах, що безпосередньо впливають на план перебігу певних дій учасників комунікації. Для мети мови «вираження почуттів» служать так звані експресиви, які можуть передавати слухачеві хвилювання та внутрішній стан мовця у доступній формі [9].

Отже, комунікативні інтенції мовця можуть проявлятися на різних мовних рівнях. Велике значення у формуванні інтенціальності відіграє поняття модальності та ряд перформативних дієслів, котрі експліцитно вказують на те, яка дія повинна бути виконана.

Література:

1. Austin J. L. How to do things with words / J. L. Austin. – Oxford : At the Clarendon Press, 1962. – 166 p.
2. Bhat D. N. S. The prominence of tense, aspect, and mood / D. N. S. Bhat. – Amsterdam : John Benjamins Publishing, 1999. – 318 p.
3. Coe J. What a carve up! / Jonathan Coe. – London : Penguin Books, 2008. – 512 p.
4. Dik S. C. The theory of functional grammar. Part 2: Complex and derived constructions / Simon Dik. – Berlin : Mouton de Gruyter, 1997. – 509 p.
5. Fraser B. What are discourse markers? / Bruce Fraser // Journal of Pragmatics 31. – Amsterdam : Elsevier, 1999. – Pp. 931-952.
6. Halliday M. An introduction to functional grammar / Michael Halliday. – London : Edward Arnold, 2004. – 480 p.
7. Nuyts J. Epistemic modality, language, and conceptualization: A cognitive-pragmatic perspective / J. Nuyts. – Amsterdam : John Benjamins Publishing Company, 2001. – 450 p.
8. Palmer F. Mood and Modality / Frank Palmer. – Cambridge : Cambridge University Press, 1986. – 236 p.
9. Zifonun G. Grammatik der deutschen Sprache / Gisela Zifonun, Ludger Hoffmann, Bruno Strecker, Joachim Ballweg – Band 3. – Berlin: Walter de Gruyter, 1997. – 2447 S.
10. Апресян Ю. Д., Перформативы в грамматике и в словаре // Известия АН СССР. – № 3. – Серия литературы и языка, 1986. – С. 208-223.
11. Баранов А. Н., Плунгян В. А., Рахилина Е. В. Путеводитель по дискурсивным словам русского языка. – М. : Азбуковник, 1993. – 202 с.
12. Бацевич Ф. С. Нариси з лінгвістичної прагматики: Монографія. – Львів : ПАІС, 2010. – 336 с.
13. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики: Підручник / Флорій Сергійович Бацевич. – К. : Академія, 2004. – 344 с.
14. Вежицкая А. Речевые акты // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. 16. – М. : Прогресс, 1985. – С. 53-60.
15. Дискурсивные слова русского языка: опыт контекстно-семантического описания / Ред. Киселева К. Л., Пайар Д. – М. : Азбуковник, 1998. – 264 с.
16. Семенюк О. А., Паращук В. Ю. Основи теорії мовної комунікації: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / О. А. Семенюк, В. Ю. Паращук. – К. : Академія, 2010. – 240 с.
17. Серль Дж. Классификация иллокутивных актов // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. XVII. – М., 1986. – С. 170-194.